

PAULINA FORMA

Antynomia postaw rodzicielskich wobec niepełnosprawnego dziecka – diagnoza i wskazania pedagogiczne

Antynomy of Parental Attitudes Towards the Child with Disabilities – the Diagnosis and Pedagogic Readings

Zakład Pedagogiki Społecznej, Uniwersytet Jana Kochanowskiego w Kielcach

Streszczenie

Urodzenie się niepełnosprawnego dziecka determinuje sytuację rodziny, prowadzi m.in. do zmian w obrębie postaw rodzicielskich. Niniejszy artykuł ma charakter teoretyczno-empiryczny. Obrazuje antynomie postaw rodzicielskich wobec niepełnosprawnego dziecka. Przeprowadzona analiza postaw prowadzi do sformułowania wskazań pedagogicznych, które modyfikowałyby funkcjonowanie rodzicielskie (Piel. Zdr. Publ. 2013, 3, 4, 359–365).

Słowa kluczowe: rodzina, niepełnosprawne dziecko, postawy rodzicielskie.

Abstract

Being born is determining the child with disabilities situation of the family, causes changes among others within parental attitudes. The present article has theoretical-empirical character. He depicts antinomies of parental attitudes towards the child with disabilities. The conducted diagnosis of attitudes is conducting parental functioning for formulating pedagogic recommendations which they would modify (Piel. Zdr. Publ. 2013, 3, 4, 359–365).

Key words: family, child with disabilities, parental attitudes.

Współczesne nauki społeczne w zakresie zainteresowań badawczych stawiają rodzinę wychowującą niepełnosprawne dziecko, w tym ich postawy wobec dziecka (pozytywne i negatywne).

Zainteresowanie postawami rodziców wobec niepełnosprawnego dziecka staje się dziś aktualne z uwagi na pobudzający lub też zakłócający wpływ owych postaw na rozwój dziecka.

Nie ulega wątpliwości, że tytułowe postawy są jednym z wielu czynników determinujących kształtowanie się osobowości niepełnosprawnego dziecka, dlatego w niniejszym opracowaniu skupiono się przede wszystkim na tym czynniku oddziaływań na jednostkę.

Postawy rodzicielskie to każde skierowane wobec dziecka działanie rodzica, któremu towarzyszą określone emocje, implikujące reakcję w postaci jego charakterystycznego zachowania. Utrwalone, wywołują określone typy interakcji między dzieckiem a rodzicem [1].

Postawy rodzicielskie w świetle literatury przedmiotu

Pojęcie „postawy rodzicielskie” pojawiło się w piśmiennictwie ponad 30 lat temu, choć intensyfikacja badań tego obszaru jest widoczna w ostatnim dziesięcioleciu.

W polskiej literaturze pedagogiczno-psychologicznej zwraca się uwagę na wpływ postaw na tworzenie się swoistych cech osobowości dzieci. Czynili to m.in.: M. Ziemska [2], M. Tyszkowa [3], M. Płopa [1, 4, 12]. Ich zdaniem postawy rodzicielskie należy przekształcać i zmieniać w taki sposób, aby umożliwić niepełnosprawnemu dziecku skuteczne rozwiązywanie trudnych sytuacji.

Definicje postaw rodzicielskich i ich komponenty

Definicji postaw rodzicielskich jest w literaturze przedmiotu wiele. Należy dodać, iż samo pojęcie „postawa” (*attitude*) po raz pierwszy pojawiło się w literaturze psychologicznej. Zdefiniowali je H. Spencer i A. Bain [5]. W ich ujęciu jest wyraźne podkreślenie emocjonalnego aspektu postawy, określanego jako ustosunkowanie się emocjonalne osoby do określonej jednostki. Tutułowia antynomia jest w tym aspekcie obserwowana na co dzień jako podstawa pozytywna lub negatywna i w takim układzie została przedstawiona w niniejszym artykule.

Definiowanie postaw jest zróżnicowane z uwagi na to, że kolejni badacze wskazują na równe komponenty postaw rodzicielskich.

W literaturze przedmiotu, zwłaszcza psychologii społecznej, wyodrębnia się 3 komponenty postawy, tj.:

- komponent emocjonalny,
- komponent poznawczy,
- komponent behawioralny [6].

Pierwszy komponent uwidacznia się m.in. w określeniach dotyczących dziecka, w nastroju wypowiedzi, ale także w zachowaniu niewerbalnym. Przejawy werbalne i niewerbalne wyrażające ten komponent dotyczą tego, co rodzice mówią niepełnosprawnemu dziecku i co o nim myślą oraz jak konkretnie działają na jego rzecz. Komponent ten jest decydujący, gdyż wyznacza rodzaj zachowania rodziców.

Kolejny symptom postawy – poznawczy jest odnoszony w literaturze przedmiotu do informacji o niepełnosprawnym dziecku i ich prawidłowości. Ma to oddźwięk w opiniach i poglądach o dziecku.

Komponent behawioralny wyznacza natomiast działanie rodziców wobec niepełnosprawnego dziecka, w tym jak rodzice są zdolni zaangażować się w jego życie [6]. Zgodnie z poglądem J. Bonar należy zaznaczyć, iż wszystkie 3 komponenty są komplementarne [7].

Podobne podejście jest widoczne w definicji postawy J. Rembowskiego [8], który „postawę rodzicielską definiuje jako całościową formę ustosunkowania się rodziców (osobno ojca, osobno matki) do dzieci, do zagadnień wychowawczych itp., ukształtowaną podczas pełnienia funkcji rodzicielskich. Postawa rodzicielska zawiera w sobie 3 komponenty ustosunkowania się do dziecka:

- myślowy (ocena zachowania dziecka, pogląd na dziecko),
- uczuciowo-motywacyjny (sposób, ton i ekspresja wypowiedzi do dziecka oraz zachowania niewerbalne rodzica),
- działanie (zachowanie wobec dziecka: przytulanie go, karanie).

Te same komponenty postawy rodzicielskiej (poznawczy, emocjonalny i behawioralny) wyróżnia M. Braun-Gałkowska [9], która postawę rodzicielską ujmuje jako względnie stały sposób odnoszenia się do dziecka. Ustosunkowanie to jest oparte na pewnych danych intelektualnych, zabarwione określonymi emocjami i związane z tendencją do względnie stałych zachowań.

B. Wojciszke [10] we własnej interpretacji podkreśla pozytywne lub negatywne reakcje względem dziecka. Definiuje zatem postawę rodzica wobec niepełnosprawnego dziecka jako kontynuację ustosunkowania się jednej jednostki do drugiej. Zatem – jak to zauważyła też m.in. A. Gurycka – po jednej stronie biegunu uwidacznia się odrzucenie i jest to strona negatywnych postaw, a po drugiej, pozytywnej części pełna, bezwarunkowa akceptacja.

Typologia postaw rodzicielskich i ich związek z wychowaniem dziecka

Próby wyróżnienia poszczególnych typów postaw rodzicielskich podejmowali m.in.: L. Kanner, A. Roe, M. Ziemska, M. Płopa.

Autorzy ci odnosili typologię postaw do wychowania dziecka i funkcjonowania środowiska rodzinnego, które odgrywa szczególną rolę w kontekście kształtowania się postaw rodziców wobec niepełnosprawnego dziecka. Należy jednak zaznaczyć, iż rodzice nie zawsze oddziałują na dzieci w sposób świadomy i zamierzony. Dlatego rola rodziców w kształtowaniu osobowości niepełnosprawnego dziecka jest niezaprzeczalna.

Jedną z najbardziej popularnych typologii postaw rodzicielskich jest klasyfikacja M. Ziemskiej [11], która wyróżniła 8 postaw rodzicielskich, dzieląc je na właściwe i niewłaściwe.

Według powyższej klasyfikacji wśród prawidłowych postaw rodzicielskich zostały wyróżnione:

„a) postawa akceptacji – jest to przyjmowanie dziecka wraz z jego usposobieniem, cechami wyglądu zewnętrznego, zdolnościami i możliwościami w jednych dziedzinach, a ograniczeniami w innych. Akceptujący rodzice okazują swemu dziecku sympatię i aprobatę, a kontakt z nim sprawia im radość;

b) postawa współdziałania z dzieckiem – przejawia się zainteresowaniem rodziców pracą i zabawą niepełnosprawnego dziecka, współdziałaniem z nim. Odpowiednio do rozwoju dziecka rodzice angażują je w sprawy rodzinne i domowe;

c) postawa dawania rozumnej swobody – polega na dostarczaniu dziecku coraz większej, rozumnej swobody. Wraz z rozwojem dziecka pojawia się jego fizyczna niezależność od rodziców,

a uwidacznia narastająca więź psychiczna. Zwiększony zakres swobody nie osłabia autorytetu rodziców i nadal potrafią oni kierować nim w miarę potrzeb;

d) postawa uznająca prawa dziecka – postawa ta wyklucza zarówno niedocenywanie, jak i przeceńnianie roli dziecka w rodzinie. Stosunek rodziców do aktywności dziecka jest swobodny.

Powyższe postawy wiążą się z otaczaniem niepełnosprawnego dziecka opieką, zaspokajaniem jego potrzeb, cierpliwością, zrozumieniem i łatwością nawiązywania z dzieckiem dającego satysfakcję kontaktu.

Wielu autorów podkreśla istnienie silnego związku między akceptacją rodzicielską niepełnosprawnego dziecka a prawidłowym rozwojem jego osobowości [12].”

Odnosząc się do praktyki pedagogicznej (właśnych badań dotyczących oceny postaw rodzicielskich) [13] autorka niniejszego artykułu uważa, że pozytywne oddziaływanie na dziecko determinuje wyższy poziom jego uspołecznienia, wyrażany w lepszym społecznym funkcjonowaniu także wobec rówieśników, lepszej samoocenie i wyższym poczuciu własnej wartości.

Ten pozytywny wymiar reakcji po stronie dziecka można odnieść do tytułowej antynomii. Wówczas można wskazać także nieprawidłowe reakcje dzieci jako odpowiedź na nieprawidłowe postawy rodziców. Na przykład:

- postawa odrzucająca – rodzice nie akceptują swojego dziecka, niejednokrotnie przekierowują opiekę nad nim innym, zastępczym środowiskom, a zajmowanie się dzieckiem wywołuje ich niechęć;

- postawa unikająca – charakteryzuje się ograniczeniem okazywanego ciepła, bliskości, powodując osamotnienie dziecka i jego wycofanie;

- postawa nadmiernie ochraniająca – przekłada się na idealizowanie dziecka;

- postawa nadmiernie wymagająca obrazuje nieuwzględnianie możliwości dziecka wynikających z fazy jego rozwoju oraz indywidualnych cech. W ten sposób dziecko w przestrzeni antynomii postaw swoich rodziców jest pozbawione możliwości wyrażenia swojej autonomii.

Należy zaznaczyć, że ponieważ dwojake postawy rodzicielskie zabezpieczają lub też zaburzają społeczne i potrzeby niepełnosprawnego dziecka, to sprzyjają rozwojowi jego cech zachowania. Należy jednak zaznaczyć, iż wymienione wyżej, na zasadzie antynomii wobec pozytywnych postaw, niewłaściwe postawy rodzicielskie mogą sprzyjać: antyspołecznym zachowaniom dziecka, zahamowaniu rozwoju uczuć wyższych, agresywności, bezradności, trudności w przystosowaniu [14], rozwoju zachowań introwertywnych.

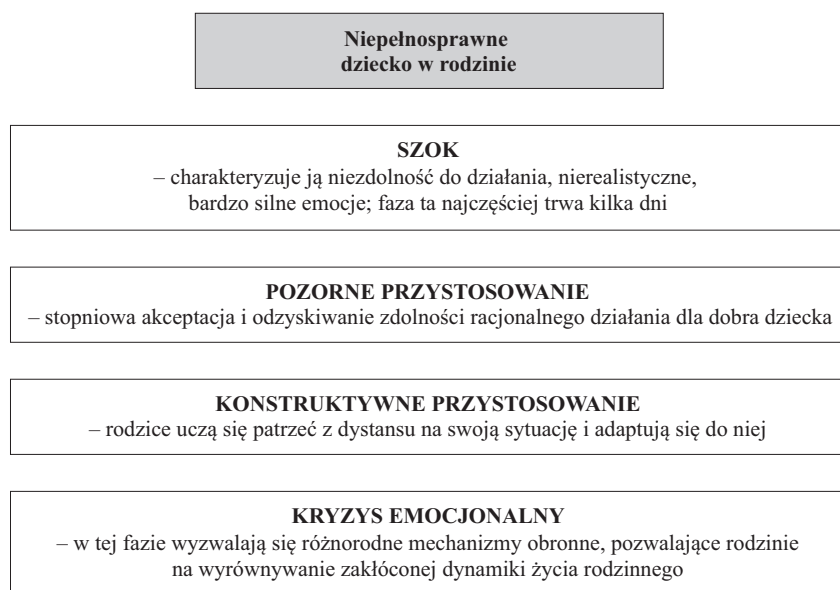
Antynomia postaw wobec niepełnosprawnego dziecka

Antynomia postaw rodzicielskich odnosi się w niniejszym artykule do dwojakiego ich rozpoznania, tj. ich zróżnicowania na pozytywne i negatywne oraz sprzeczności funkcjonowania rodzica zgodnie z zadaniami wynikającymi z roli rodzicielskiej, którą pełni. Takie rozumienie antynomii wskazuje na społeczne, rodzicielskie i podmiotowe skutki nieprawidłowości w obszarze przyjmowanych przez rodziców postaw.

Jak zaznaczono w streszczeniu niniejszego artykułu urodzenie się niepełnosprawnego dziecka zdecydowanie zmienia sytuację rodziny. Obserwowalne zmiany dotyczą m.in. postaw rodzicielskich oraz ogólnowychowawczego funkcjonowania rodziców. Wspomniane postawy rodzicielskie są zdeterminowane wieloma czynnikami, m.in. problemami wynikającymi z rodzaju zaburzenia i jego zakresem. Jednym z najtrudniejszych zadań jest pełna, bezwarunkowa akceptacja dziecka mającego poważne zaburzenia. Ma to związek z nagłym brakiem wiary w poprawę sytuacji zdrowotnej i rehabilitację, a z drugiej z widoczną stereotypizacją, gdyż to ona w dużej mierze rzutuje na społeczny odbiór niepełnosprawnego dziecka i jego rodziny. W literaturze przedmiotu wskazuje się na 4 etapy akceptacji niepełnosprawnego dziecka. Obrazuje je ryc. 1.

Najbardziej pożądany stan – akceptacji dziecka napotyka jednak na wiele trudności. Wynikają one z niespełnionych oczekiwań oraz rozbieżności między nimi a rzeczywistym stanem zdrowia dziecka. Dochodzi do tego również częsty brak zrozumienia ze strony środowiska społecznego, w którym żyje rodzina, silne i negatywne uczucia: obawa, głęboki smutek, niepewność, osamotnienie, poczucie niesprawiedliwości, kryzys roli w wyniku rozbieżności między zaangażowaniem się w opiekę nad dzieckiem a funkcjonowaniem w innych rolach społecznych w rodzinie i poza nią, który z kolei może doprowadzić do rozpadu rodziny. W rodzinach uwidacznia się nierzadko kryzys osobistych wartości i problem akceptacji odmienności poglądów społeczeństwa, gdyż to brak społecznej akceptacji prowadzi zwykle do konfliktu uczuć, jaki odczuwają rodzice.

Należy zaznaczyć, że to właśnie pierwotne, rodzinne środowisko niepełnosprawnego dziecka może odegrać zasadniczą rolę w kompensacji jego braków i jego usprawnianiu. Koniecznym warunkiem jest konsekwencja i jednolitość postaw obojga rodziców. Tu właśnie należy wskazać na pojawiające się antynomie w obszarze: postaw społecznych i postaw rodzicielskich. Jak wskazu-

Ryc. 1. Fazy akceptacji niepełnosprawnego dziecka w rodzinie

Fig. 1. Phases of approval of disabled children in the family

Źródło: Opracowanie własne na podstawie [15]

je literatura przedmiotu, jedynie celowość działań opiekuńczych, wychowawczych, kompensacyjnych i socjalizacyjnych oraz wpływ silnych, uczuciowych więzi rodziców może przyczynić się do fizycznego, psychicznego i społecznego rozwoju niepełnosprawnego dziecka.

Jak wskazywano we wcześniejszej części artykułu, dziecko internalizuje od rodziców wzory i normy zachowań, wrażliwość społeczną, zatem postawy rodziców determinują sukces wychowawczy.

Antynomie w obszarze postaw rodzicielskich wyraźnie widać w kontekście jakości środowiska rodzinnego i jego potencjalnych możliwości. Zestawiono je w tabeli 1.

O tym, że postawy rodziców i wynikające z nich zachowanie się wobec niepełnosprawnych dzieci mają istotne znaczenie dla przebiegu i wyników procesów usprawniających pisze również H. Larkowa. Charakteryzuje ona postawy wobec dzieci z widocznymi odchyleniami od normy, przyjmując, że mogą to być postawy przychylne (pozytywne), nieprzychylne (negatywne), neutralne lub niezdecydowane. Mogą też występować postawy ambiwalentne, dwuwartościowe, tj. pozytywne i negatywne łącznie. W tych przypadkach dominuje jeden rodzaj postawy, najczęściej bywa to postawa negatywna. Niepełnosprawne dziecko jest bardziej podatne na negatywne wpływy środowiskowe. Warto zaznaczyć, że stosunek rodziców wobec niepełnosprawnych dzieci może być różny, tj.: właściwy, za łagodny, za surowy, obojętny. Odnosząc się do danych CBOS warto zaznaczyć, że w ostatnich latach dość istotnie zwiększyła się liczba osób oceniających pozytywnie niepełnosprawnych ludzi, w tym niepełnosprawne dzieci, a zmniejszyła się liczba tych o postawach nietolerancyjnych. Poniższe zestawienia tabelaryczne

wskazują na zmieniający się stosunek ludzi do osób i niepełnosprawnych dzieci.

Analiza raportów podejmujących tematykę postaw społecznych lub innych opracowań wskazujących na postawy rodzicielskie wobec niepełnosprawnych dzieci oraz badań prowadzonych w mniejszych środowiskach (Stowarzyszenie – 25 zbadanych rodzin z niepełnosprawnym dzieckiem) stanowi tło danych empirycznych wskazujące, że rodzice akceptują z czasem niepełnosprawność swojego potomstwa, co widać w przyjmowanych przez nich postawach akceptacji i współdziałania. Mimo coraz większej świadomości rodziców niepełnosprawnych dzieci jest konieczne otoczenie ich wsparciem i pedagogiczną opieką, głównie aby uniknąć nieprawidłowości w obszarze postaw rodzicielskich, w tym przede wszystkim zbytniej opiekuńczości, wyręczania czy też zwalniania dzieci z wszelkich obowiązków lub też dawania im pozorowanej swobody. Skutkiem wspomnianego postępowania jest uzależnienie się niepełnosprawnego dziecka od innych osób, bezradność lub całkowity brak przygotowania do samodzielności.

Należy zatem podejmować działania pedagogizacji rodziców, które ułatwią trafne rozpoznanie obszarów nieprawidłowego ich funkcjonowania i umożliwią nie tylko pełną akceptację dziecka. Dwutorowa praca pedagogiczna (dziecko–rodzic) jest potrzebna również po to, aby dać dzieciom i rodzicom pewność siebie, łatwość w nawiązywaniu kontaktów z rówieśnikami i dorosłymi oraz rozbudzenia świadomości autonomiczności niepełnosprawnego dziecka.

Znajomość antynomii, czyli rozpoznanie sprzeczności w obrębie postaw rodzicielskich umożliwi podejmowanie właściwych działań naprawczych.

Tabela 1. Antynomie postaw rodzicielskich a funkcjonowanie rodziny z niepełnosprawnym dzieckiem**Table 1.** Antinomies of parental attitudes but functioning of the family with disabled children

Lp.	Reakcja <i>in plus</i> (+)	Reakcja <i>in minus</i> (–)
1.	zadaniem rodziców jest opieka nad dziećmi	zadaniem dzieci jest opieka nad rodzicami
2.	komunikaty są jasne i zrozumiałe, a jeżeli takie nie są, mogą zostać zakwestionowane	występują podwójne komunikaty, wprowadzające zamieszanie i wymagające domyślania się
3.	dziecko jest zawsze kochane, nawet jeżeli jego zachowanie jest nie do przyjęcia	dziecko jest zawstydzane
4.	granice prywatności są szanowane	granice prywatności są zamazane i często ulegają naruszeniu
5.	każde uczucie ma prawo zaistnieć	uczucia bywają przedmiotem agresji i dlatego są tłumione
6.	rodzice są nauczycielami i przewodnikami	dzieci same się wychowują najlepiej jak potrafią
7.	obowiązują rozsądne ograniczenia i zależności	panuje chaos lub skrajna surowość
8.	wymagania stawiane przed dziećmi są dostosowane do ich wieku i osiągniętego stopnia rozwoju	wymaga się od dziecka superdojrzałości albo infantylizuje się je
9.	stale i automatycznie daje się dzieciom odczuć, że są cenione	daje się dzieciom odczuć, że nie są nic warte i nie zasługują na miłość
10.	życie jest zorganizowane, istnieje planowanie i zdolność do przeciwstawiania się kryzysom i przewyżczania	przechodzi się od jednego kryzysu do drugiego, a kiedy go nie ma, członkowie rodziny go tworzą

Źródło: Opracowanie własne.

Tabela 2. Stosunek większości Polaków do osób niepełnosprawnych według opinii respondentów CBOS**Table 2.** Attitude of the majority of Poles to disabled persons according to the opinion of CBOS respondents

Wyszczególnienie	1993 rok N = 1264 = 100%	2000 rok N = 1057 = 100%
Bardzo dobry	1	3
Dość dobry	38	43
Raczej niedobry	37	32
Zły, niewłaściwy	15	15
Trudno powiedzieć	9	7

Źródło: Centrum Badań Opinii Społecznej: „Postawy Polaków wobec osób niepełnosprawnych”, Warszawa 2000.

Tabela 3. Pogodzenie się z niepełnosprawnością dziecka**Table 3.** Acceptance with disability of the child

Pogodzenie z niepełnosprawnością dziecka	Kobiety		Mężczyźni	
	N	%	N	%
Tak, to moje dziecko	11	68,7	5	55,5
Jeszcze nie	3	18,7	1	11,1
Nie, ale cały czas do tego dążę	2	12,5	3	33,3

Źródło: A. Ziętek: „Postawy rodziców wobec ich niepełnosprawnych intelektualnie dzieci” – na podstawie badań wśród członków Stowarzyszenia Providentiae Dei w Skarszewie.

Tabela 4. Ocena niepełnosprawnego dziecka w opinii rodziców**Table 4.** Assessment of disabled children in the opinion of parents

Ocena dziecka	Kobiety		Mężczyźni	
	N	%	N	%
Bardzo zdolne	2	12,5	3	33,3
Szczęśliwe	5	31,2	1	11,1
Zakłopotane	4	25,0	2	22,2
Zamknięte w sobie	5	31,2	3	33,3

Źródło: A. Ziętek: „Postawy rodziców wobec ich niepełnosprawnych intelektualnie dzieci” – na podstawie badań wśród członków Stowarzyszenia Providentiae Dei w Skarszewie.

Tabela 5. Pozytywne postawy rodzicielskie wobec dziecka niepełnosprawnego**Table 5.** Positive parental attitudes towards the child with disabilities

Postawa	Kobiety		Mężczyźni	
	N	%	N	%
Akceptacja dziecka	9	56,2	4	44,4
Współdziałanie z dzieckiem	4	25,0	3	33,3
Dawanie dziecku rozumnej swobody	2	12,5	2	22,2
Uznanie praw dziecka w rodzinie	1	6,2	3	3,2

Źródło: A. Ziętek: „Postawy rodziców wobec ich niepełnosprawnych intelektualnie dzieci” – na podstawie badań wśród członków Stowarzyszenia Providentiae Dei w Skarszewie.

Tabela 6. Negatywne postawy rodzicielskie wobec niepełnosprawnego dziecka**Table 6.** Negative parental attitudes towards disabled children

Rodzaje postaw	Kobiety		Mężczyźni	
	N	%	N	%
Odręczająca	4	25,0	5	55,5
Unikająca	3	18,7	2	22,2
Wymagająca	4	25,0	1	11,1
Nadmiernie chroniąca	5	31,2	1	11,1

Źródło: A. Ziętek: „Postawy rodziców wobec ich niepełnosprawnych intelektualnie dzieci” – na podstawie badań wśród członków Stowarzyszenia Providentiae Dei w Skarszewie.

Podsumowanie

Antynomie postaw rodzicielskich wyrażają się przede wszystkim w dwubiegowym ich odbiorze. Chodzi tu o ich pozytywny i negatywny aspekt. Jak donosi literatura przedmiotu pozytywne postawy wpływają na prawidłowy rozwój dziecka i funkcjonowanie środowiska rodzinnego, a negatywne zaburzają proces wychowania i socjalizacji dziecka, często przyczyniając się do rozpadu rodziny.

Dzięki zwiększonej w ostatnich latach dostępności do placówek wspierających niepełnosprawne dziecko i jego rodzinę oraz kampanii społecznych na rzecz osób niepełnosprawnych obserwuje się zwiększenie zainteresowania m.in. postawami rodziców względem niepełnosprawnego dziecka. Coraz częściej podkreśla się także rolę rodziny w procesie rehabilitacji i zdrowienia niepełnosprawnego członka rodziny.

Należy jednak zaznaczyć, że nadal jest wymagana

zmiana postaw wobec dzieci i osób niepełnosprawnych, co jest możliwe do wdrożenia przez uświadamianie społeczeństwu ich sytuacji życiowej. Dziecko niepełnosprawne jest bowiem zależne od swych rodziców i tylko bezwarunkowa akceptacja z ich strony i właściwe postawy rodziców, w tym dobra atmosfera wychowawcza, troskliwa opieka i miłość mogą stanowić podłoże wzajemnego zrozumienia w przyszłości i uniknięcie wykluczenia społecznego.

Systemowe działania integrujące środowiska wychowawcze powinny zatem obejmować swoją opieką i wsparciem niepełnosprawne dzieci i ich rodziców, a ich wspólnym celem powinno stać się m.in.: wyrównywanie szans dzieci niepełnosprawnych, tworzenie warunków przestrzegania wobec nich praw dziecka, dążenie do wyższego poziomu uspołecznienia niepełnosprawnych dzieci, m.in. przez ich aktywne uczestnictwo w życiu społecznym oraz wspieranie ich rodzin.

Piśmiennictwo

- [1] **Matyjas B.:** Dzieciństwo w kryzysie. Etiologia zjawiska. Wyd. Żak. Warszawa 2008, s. 130.
- [2] **Ziemska M.:** Postawy rodzicielskie. Wyd. Wiedza Powszechna. Warszawa 1973, s. 32, 34.
- [3] **Tyszkowa M.:** Rodzina, doświadczenie i rozwój jednostki. [W:] Rodzina a rozwój jednostki. Red.: Tyszkowa M. CPBP, Poznań 1990, s. 55.
- [4] **Płopa M.:** Funkcjonowanie społeczno-emocjonalne młodzieży a percepcja postaw matek i ojców. Psychologia Wychowawcza, tom 26, nr 2, s. 129–142.
- [5] **Strealu J.:** Psychologia. Podręcznik akademicki. Gdańsk 2001, Tom III, s. 67, 79.
- [6] **Piekara M.:** Rodzinne uwarunkowania zachowania dziecka w świetle psychologii klinicznej. Wyd. WSiP, Warszawa 1998, s. 59.

- [7] **Bonar J.:** Rozwijanie twórczości uczniów klas początkowych poprzez zadania dydaktyczne w toku kształcenia zintegrowanego. Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, Łódź 2008.
- [8] **Rembowski J.:** Rodzina w świetle psychologii. WSiP, Warszawa 1978, s. 55.
- [9] **Braun-Gałkowska M.:** Patologia i terapia postaw rodzinnych. RW KUL, Lublin 1986, s. 54–56.
- [10] **Wojcieszke B.:** Postawy i ich zmiana. [W:] Psychologia. Red.: Strelau J. Tom III, GWP, Gdańsk 2007, s. 79–106.
- [11] **Ziemska M.:** Postawy rodzicielskie. Wiedza Powszechna, Warszawa 2009, s. 59.
- [12] **Płopa M.:** Psychologia rodziny: teoria i badania. Wyd. Impuls, Kraków 2005, s. 246, 269.
- [13] **Forma P.:** Socjalizacja dziecka z rodziny wielodzietnej. Studium teoretyczno-empiryczne. Wyd. UJK, Kielce 2012, s. 34.
- [14] **Płopa M.:** Więzy w małżeństwie i rodzinie. Metody badań. Impuls, Kraków 2008, s. 87.
- [15] **Dykcik W.:** Pedagogika specjalna. Wyd. Nauk. UAM, Poznań 2001.

Adres do korespondencji:

Paulina Forma
Zakład Pedagogiki Społecznej UJK w Kielcach
tel.: +48 690 890 666
e-mail: paulina.forma@ujk.edu.pl

Konflikt interesów: nie występuje

Praca wpłynęła do Redakcji: 17.07.2013 r.
Po recenzji: 22.11.2013 r.
Zaakceptowano do druku: 21.01.2014 r.

Received: 17.07.2013
Revised: 22.11.2013
Accapeted: 21.01.2014